

UDK 811.163.42'373.45"16/17"

UDK 811.163.42:811.131.1"16/17"

Izvorni znanstveni članak

Rukopis primljen 30. VI. 2006.

Prihvaćen za tisak 19. XII. 2006.

Ivana Lovrić-Jović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb

ilovric@ihji.hr

FONOLOŠKA ADAPTACIJA TALIJANIZAMA U DUBROVAČKIM OPORUKAMA IZ 17. I 18. STOLJEĆA

U radu se polazi od pretpostavke da je jezik dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. st. bliži govornomu jeziku od jezika dramskoga teksta istoga vremena. Budući da je broj talijanizama u oporukama vrlo velik, važno je istražiti način na koji su oni ušli u taj hrvatski govor. Ovdje ćemo provesti analizu fonološke adaptacije talijanizama u dubrovačkim oporukama.

1. Uvod

Talijanizmi su oduvijek bili važna značajka dubrovačkoga idioma. Vrijeme i način na koji su ušli u taj hrvatski govor odredili su osnovna načela njihove prilagodbe.

Iako su u 14. stoljeću latinski i talijanski još uvijek bili jezici diplomacije, hrvatskim su se jezikom još u 13. stoljeću Dubrovčani dopisivali sa slavenskim vladarima na Balkanu. Navodno su pučanke u 15. st. govorile samo hrvatskim jezikom, dok su muškarci govorili i (*iskvarenim*) talijanskim jezikom. Pretpostavlja se da je u 16. stoljeću hrvatski bio obiteljskim i materinskim jezikom veći-ke većine Dubrovčana.

Književnici još od polovine 15. stoljeća svoje retke ispisuju hrvatskim jezi-
kom. Petrarkisti Šiško Menčetić i Džore Držić pišu štokavskom jekavicom, a
stoljeće kasnije izvode se djela Mavra Vetranovića i Marina Držića¹, dok je u

¹ Godine 1548. kazališna družina *Pomet* izvodi Držićevo izgubljeno djelo *Pomet*.

17. stoljeću *na repertoaru* Gundulićeva *Arijadna* i *Prozerpina ugrabljena*, pastirska igra *Dubravka* te drame Junija Palmotića.

No, u dubrovačkoj se gimnaziji, iako je vode isusovci, još uvijek poučava latinskim i talijanskim jezikom, između ostaloga i profesori se *uvoze* iz Italije.

Dubrovačka Republika u 18. stoljeću pojačava trgovinske i pomorske veze s Italijom te time talijanski jezik sve više postaje jezik trgovine. U tom se razdoblju ipak njeguje i hrvatski jezik, i to u akademijama po talijanskom uzoru (Akademija ispraznijeh), prevode se na hrvatski Molièrove komedije s francuskoga izvornika, a Ardelio Della Bella u Veneciji izdaje *Rječnik talijansko-latinsko-ilirski* (1728.). Anonimno izvješće kaže da se u Dubrovačkoj Republici u 18. st. govorio *ilirski* jezik. Puk razumije i govori samo hrvatski, dok se vlastela osim hrvatskoga služi i talijanskim s osobitim izgovorom (Metzeltin 1992:321, prema Sočanac 2004:92). Po Muljačiću, mletački se jezik zapravo nadslojio na raguzejski (dakle, romanski – dalmatski, op. a.), a kasnije je sam bio potisnut toskanskim. Toskanski tako nije ni nametnut od Talijana, ni uvezen iz Italije, nego su ga Dubrovčani učili iz knjiga ili izravno u Italiji. To znači da su pučani slabije poznavali toskanski (Muljačić 1962:341). Talijanski će književni jezik onemogućiti uvođenje hrvatskoga jezika u škole.²

Ispreplitanja talijanskoga i hrvatskoga jezika do 19. stoljeća na dubrovačkom su području intenzivna, dugotrajna i slojevita. Pojednostavljeno rečeno, talijanski se upotrebljava u trgovini i diplomaciji, latinski je u uporabi u crkvi, u gimnaziji te u humanističkoj književnosti, dok se hrvatskim govori u obitelji. Na njemu nastaju i djela u stihu, razna dramska djela i skromna proza. Mletačkim govore sve manje trgovci i pomorci. Talijanski kao jezik kulture, koji su donijeli naši studenti iz talijanskih sveučilišta i trgovci koji borave u Italiji, potiskuje mletački.³

U istraživanjima talijanizama u hrvatskome jeziku obvezatno je uključeno i dubrovačko područje.⁴ Dubrovački je govor zanimljiv i s drugih, kroatističkih gledišta. Dokazuje o tome idiomu jezikoslovci traže isključivo u dramskoj književnosti jer se upravo ona kao takva smatra dobrim ogledom razgovornoga jezika. No, mislimo da književni jezik po definiciji ne može biti ogledom govornoga jezika, čak ni kada je riječ o dramskom dijalogu. On jest bliži govornomu jeziku nego što je to neki drugi književni tekst, ali nikako se ne može smatrati

² Time zaključujemo pregled povijesnoga razdoblja koje zahvaća predmet ovoga rada. Ipak, reći ćemo da se hrvatski ponovno uvodi u škole preporodnim pokretom u 19. stoljeću.

³ Kratki povijesni pregled temelji se na Sočanac (2004), Stulli, B. (1989), a posredno i na teorijama akademika Žarka Muljačića (1962).

⁴ Najviše su se time bavili akademik Žarko Muljačić i dr. sc. Lelija Sočanac (v. citiranu literaturu).

dijalektološkom građom. *U tom je pogledu dobar primjer Marin Držić. Ako su (...) njegove komedije književno djelo, onda je i umjetnički izraz tih napisanih djela književni jezik* (Moguš 1991:31). Da se radi o književničkoj stilizaciji govornoga jezika, a ne o autentičnom govornom jeziku, smatraju i drugi književni teoretičari i jezikoslovci.⁵ Dihotomiju između ta dva jezična izričaja za potrebe ovoga rada uvjetno bismo mogli nazvati *dubrovačkim jezikom* (književnost) i *dubrovačkim govorom* (pučki razgovorni jezik).

Želimo li istraživati talijanizme u *dubrovačkom govoru*, moramo pronaći građu za koju smatramo da je njemu najbliža ili barem mnogo bliža od dramske književnosti. Budući da se radi o prošlim vremenima i da ne možemo ispitati živuće govornike, najpogodnijim nam se činilo poviriti u iskaze umrlih govornika, tj. u onaj dio Dubrovačkoga arhiva koji čuva autentične oporuke pisane hrvatskim jezikom.⁶

2. Oporuke kao jezična građa

Zbog svoga specifičnoga stila oporuke su od svih arhivskih spisa najprikladnije za opis *dubrovačkoga govora*. Naime, radi se o staloženim izričajima, izdiktiranim u stereotipnom obliku bliskom prijatelju, bilježniku, ili prepisivanima u Notarijatu, a ponekad su oporučitelji pisali i vlastitom rukom.⁷ Za razliku od književnika koji su se potajno nadali besmrtnosti svojih djela, te u tom smislu i utjecaju svoga izričaja na formiranje nacionalnoga književnog jezika, oporučitelji su gotovo suhoparno određivali sudbinu svojega *tezora*, odnosno njima dragih ili pak vrijednih predmeta, ponekad i stvari male vrijednosti, ne sluteći da će ti iskazi nekoliko stoljeća kasnije postati građom za opis govora njihova vremena. Zato su *ljudi od pera* itekako marili što će i kako napisati, dok su ovi drugi perom ispisivali tek autentičnu narodnu iskrenu riječ, uglavnom upućenu samo tzv. *epitropima*, odnosno izvršiteljima posljednje volje.

Gotovo do razdoblja kojim se ovdje bavimo, dubrovački su bilježnici većinom bili stranci, uglavnom Talijani, no u 17. su i 18. stoljeću kancelari, notari i pisari mogli biti i Dubrovčani *de populo*, tj. pučani (Laznibat 1996:61).

Želju za popisivanjem i oporučnim darovanjem imovine uglavnom osjećaju ljudi kojima se bliži neki veliki odlazak, bilo da se radi o putovanju ili o odlasku na drugi svijet. Iako je takav način oporučivanja dopušten svima, oporuke su većinom pisali bogatiji građani (npr. trgovci) i vlastela (spomenut ćemo

⁵ *Usp.* Čale 1978:197 i Katičić 1999:12.

⁶ Dubrovačke oporuke bile su predmetom autoričina magistarskoga rada, no tamo talijanizmi nisu posebno istraživani (v. Lovrić-Jović 2004).

⁷ U seriji *Testamenta Notariae* (10,1) najviše je hrvatskih spisa.

samo neke: Marija Kaboga, 1615; Nike Natalis, 1615; Mare Bona, 1619; Đive Gondola (Gundulić), 1627; Vekija Bona, 1691, 1695). Pismo Frana Gundulića bratu Šišku, datirano 6. studenoga 1667. godine, pisano je hrvatskim jezikom, što svjedoči da se dubrovačka vlastela služila hrvatskim i u privatnom životu.⁸ Upravo činjenica da ti bogatiji slojevi pišu (ili diktiraju) na materinskom jeziku ide u prilog tezi da su Dubrovčani govorili narodnim jezikom.

Dubrovačke oporuke pripadaju arhivskoj seriji 10,1. *Testamenta Notariae* koja je najopsežnija i najvažnija serija Arhiva i datira od 1282. do 1815. godine. Sadrži oporuke na latinskom, talijanskom i hrvatskom jeziku. Pri izboru oporuka koje je kasnije transkribirala, autorica se vodila sljedećim kriterijima: (hrvatski) jezik, latiničko pismo, raznovrsnost bilježnika, raznovrsnost selā i mjestā u kojima su oporuke nastale (u samom gradu ili u okolici, npr. u Župi, u Rijeci, u Konavlima ili na okolnim otocima, te čak u inozemnim gradovima kao Beograd i Temišvar), čitljivost rukopisa, odnosno kakvoća boje i jasnoće tinte, očuvanost papira, itd.. Zapravo, mali je broj oporuka na hrvatskom jeziku koje nisu ušle u građu za ovaj rad, uglavnom se radilo o sasvim nečitljivim i oštećenim rukopisima. Količina transkribiranih oporuka iznosi 120 stranica (kartica), a obuhvaća oporuke iz razdoblja od 1603. do 1787. godine, odnosno sveske od broja 51 do broja 84.

3. Teorijske pretpostavke hrvatsko-talijanskih jezičnih kontakata

Za stupanj i vrstu utjecaja jednoga jezika na drugi vrlo je važna različitost u jezičnoj tipologiji. Hrvatski je sintetički jezik s bogatim fleksijama i slobodnim redom riječi, a talijanski je (djelomično) analitički jezik s uglavnom utvrđenim redom riječi u rečenici kako bi se na taj način izrazile sintaktičke funkcije subjekta i direktnoga objekta. Osim toga, ta dva jezika pripadaju i različitim genetskim skupinama, tj. slavenskoj i romanskoj, što njihov dodir čini još zanimljivijim i uočljivijim.

Ovdje ćemo provesti fonološku analizu leksičkih talijanizama, smatrajući ovaj rad tek prvim u nizu na temu jezičnih dodira u oporukama iz 17. i 18. stoljeća.

4. Leksički talijanizmi u dubrovačkom govoru

Dok su nam fonološka, morfološka i sintaktička analiza cjelokupnoga teksta oporuka pokazale minimalna odstupanja od književnoga jezika toga doba, za lek-

⁸ V. Laznibat 1996:26–27.

sik to ne možemo reći, jer je u njemu broj talijanizama velik⁹, a to je bila glavna značajka govornoga *nemarnoga* jezika¹⁰. Drugih je aloglotizama u dubrovačkom idiomu manji broj. Turski i njemački jezik imali su manje utjecaja nego što je to slučaj u drugim jezicima. Treba još jednom podsjetiti da je pred kraj promatranoga razdoblja službeni jezik i jezik škole bio talijanski. O nekim se temama, kao što su politika ili znanost, bilo lakše izraziti talijanskim jezikom, dok se o svakodnevicu razgovaralo na hrvatskom (Budmani 1883:160). Takva je podjela analogna društvenoj podjeli na plemstvo i puk. I jedni i drugi ponekad su se služili talijanskim, a ponekad hrvatskim, ali su im prilike, razlozi i nakane bile različite.

Analiza talijanizama obuhvatit će i one lekseme koji nisu tipično dubrovački. U okviru talijanizama promotrit ćemo i poneki latinizam. Često je teško zaključiti kojim je putem pojedini talijanizam ušao u hrvatski, odnosno radi li se o raguzejskom, mletačkom ili toskanskom. Što se tiče etimona, odnosno predloška, naveden će biti onaj koji se čini najvjerojatnijim.

Našu ćemo građu uspoređivati s jezikom Držićevih drama, budući da se one odlikuju posuđenicama¹¹, te s rječnikom *Blago jezika slovinskoga*, jer je njegov dvojezični autor Jakov Mikalja ponekad bio prisiljen izabrati posuđenicu za rječnik koji je, uostalom, u znatnoj mjeri obojen dubrovačkim idiomom. Osim toga, *rječnik je dijelom nastao obratom nekoga latinsko-talijanskoga rječnika, gdje je traženje hrvatske istovrijednice često bilo uzaludan napor.*¹²

5. Fonološka adaptacija talijanizama

Prilagođavanje *modela*, tj. oblika strane riječi u polaznom jeziku, ogleda se u *replici*, tj. stranoj riječi u jeziku koji je prima. Takve se riječi mogu dijeliti i

⁹ Oglednim istraživanjem na malom uzorku utvrđeno je da je broj leksičkih talijanizama manji nego u Držićevu uzorku, tj. u *dubrovačkom jeziku* (Lovrić-Jović 2001:583–587). Ipak, njihova je količina znatna i potiče na iscrpniju analizu talijanizama u cjelokupnoj građi.

¹⁰ Čudi upravo činjenica što talijanizama nema više, da zasjene bogatstvo hrvatskih *narodnih* riječi. Naime, uvriježeno je mišljenje da se govor Dubrovčana od 13. st. nadalje sve više *prljao* posuđenicama, pa se prije *čitalo i perom pisalo*, a kasnije će se *legati i penom pisati* (Rešetar 1952:111).

¹¹ Pritom ćemo se služiti podacima koje je Rešetar (1933:99–238) dobio jezičnom analizom Držićeva opusa. Taj nam jezik vrlo dobro opisuje, danas bismo rekli, *funkcionalne stilove* tadašnjega dubrovačkog izričaja, jer je Držić vrlo dobro pazio kojem liku kakav jezik pridaje, a budući da mu opus zahvaća i ozbiljna djela i polušaljive pastorale i šaljive drame, spektar likova vrlo je širok. Tuđinke nalazimo ponajprije, kako Rešetar kaže, u *građanskim komedijama u prozi*, gdje talijanizmi čine dio vokabulara priprosta puka, dok ih u pjesmama gotovo uopće nema.

¹² Podatke ćemo, osim iz samoga rječnika, crpiti iz rada *Leksikograf Jakov Mikalja*, čiji je rukopis velikodušno ustupila, stavljajući ga tako već u *službu znanosti*, njegova autorica dr. sc. Darija Gabrić-Bagarić. Otud i citat.

na *tuđice*, odnosno neadaptirane aloglotizme, npr. anglizam *jazz*, i *posuđenice*, tj. adaptirane aloglotizme, npr. anglizam *šoping*.

U ovome ćemo radu prikazati fonološku analizu talijanskih posuđenica, tj. promatrat ćemo stupanj adaptacije *modela* na fonološkoj razini. Kriterij i pretpostavke za kriterij kojim ćemo se pritom služiti preuzeti su od naših kontaktnih lingvista Rudolfa Filipovića i Lelije Sočanac.¹³

Zamjenu fonoloških elemenata jezika davatelja elementima jezika primatelja spomenuti lingvisti nazivaju *transfonemizacijom*. Lingvističke operacije koje reguliraju proces adaptacije nazivaju *importacijom* (u jezik primatelja unose se elementi iz jezika davatelja) i *supstitucijom* (elementi jezika davatelja zamjenjuju se elementima jezika primatelja). Budući da dvojezičnost nije obilježje većine govornika, ovdje možemo reći *puka*, supstitucija je mnogo češća pojava, jer tada govornik teži izgovaranju strane riječi *na svoj način*, odnosno fonološkim elementima kojima raspolaže njegov jezik, a ne trudi se izgovoriti strane nepoznate glasove. Dubrovčani uopće nisu nailazili na prepreke pri izgovoru talijanizama. Naime, talijanski i hrvatski glasovni sustavi vrlo su slični i u tom smislu posuđivanje iz talijanskoga jezika teče *glatko*, pa je potreba za fonološkom prilagodbom zapravo minimalna. Spomenut ćemo nekoliko važnijih razlika.

U talijanskom jeziku postoji razlika u otvorenosti između otvorenoga i zatvorenoga /ɔ/ — /o/ i /ɛ/ — /e/, pri čemu ih razlikuje kategorija napetosti koja postoji kod zatvorenih vokala. Tada se otvoreni (dijalektni) fonovi [ɛ] i [ɔ] doživljavaju kao veće odstupanje od ortoepske norme nego zatvoreni fonovi [e] i [o] (Brozović 1991:406).

Dužina vokala u hrvatskome ima fonološku, a u talijanskom samo fonetsku vrijednost.

Najveća je razlika u dvoglasima kojih u hrvatskome (osim refleksa *ě*) nema, pa u tom slučaju svakako dolazi do prilagodbe talijanske riječi.

Suglasničke razlike dvaju fonoloških sustava svode se na to da talijanski nema velar /h/ i pretpalatal /ž/, te distinkcije /č/ i /ć/, /đ/ i /dž/. U hrvatskome postoji alveolarna afrikata /dz/ (samo) na granici riječi, kao alofonski ostvaraj: *zec bi ga* [zedzbiga]), dok u talijanskom taj glas stoji u opreci prema zvučnosti s bezvučnim /c/¹⁴. No, u dubrovačkom je govoru taj glas uobičajen (kao alofon, ali ne samo na granici riječi: *grez* [gredz] od tal. *grezzo*, *medzan*

¹³ V. Sočanac 2004:104–149.

¹⁴ I to samo u malom broju minimalnih parova, npr. *razza* /'rattsa/ 'rasa' i *razza* /'raddza/ 'raža' (Muljačić 1972:243–246).

[*medzan*]¹⁵ od tal. *mezzanino*, odnosno češći negoli u standardnom hrvatskom izričaju¹⁶.

U svim se ostalim slučajevima suglasnici dvaju promatranih jezika podudaraju u načinu, a najčešće i u mjestu tvorbe. To je zato što je suglasnički inventar talijanskoga jezika (21 suglasnik) manji od inventara hrvatskoga jezika (25 suglasnika), pa u hrvatskome nalazimo sve talijanske suglasnike, što nije i obratni slučaj.

Moguće je da su se neke od promjena koje ovdje promatramo dogodile već u jeziku davatelju, pa se tako i ne bi moglo govoriti o promjenama u *dubrovačkom govoru*. Naime, talijanizmi su dolazili iz više izvora: iz mletačkoga te iz toskanskoga (podsjetimo i na raguzejski supstrat). Vrlo je teško utvrditi trenutak i geografsku točku u kojoj je *model* prešao u *repliku*. Iz povijesnih činjenica može se zaključiti da su pravni nazivi dolazili iz latinskoga ili iz toskanskoga, religijski iz latinskoga, trgovačko nazivlje (te novac i mjere) iz mletačkoga, a tako i vokabular koji se tiče nakita, odjeće, pokućstva, posuđa, obiteljskoga života, srodničkih odnosa itd.

Uzimajući u obzir vrstu teksta koji čini građu ovoga rada, gotovo sa sigurnošću možemo reći da je mletačkih elemenata veći broj negoli toskanizama, odnosno književnotalijanskih elemenata. Tomu je razlog činjenica da je toskanski bio jezikom kulture, tj. umjetnosti (glazbe, slikarstva itd.), a oporuke već po definiciji oskudijevaju takvim vokabularom. Način, mjesto i vrijeme prodiranja talijanizama u dubrovački govor svakako bi trebali biti predmetom iscrpnijega istraživanja, a tada je detaljna jezična analiza na svim razinama neizbježna. Utoliko bi i ovaj rad mogao biti skromnim prinosom.

Nulta transfonemizacija, odnosno izostanak glasovne promjene iz *modela* u *repliku*, prisutna je kod većine talijanizama. Promatramo pojedinačne glasove¹⁷:

/a/ > /a/: *attinenza* > *atinenca*

/e/ > /e/: *epitropo* > *epitrop*

¹⁵ Vjerujemo da je to najtočniji način transkripcije grafičkoga oblika *mezzan*, jer i Budmani (1883) tvrdi da se tako pišu riječi koje su talijansko *z* pretvorile u fonem /dz/.

¹⁶ Dubrovčani tako izgovaraju i neke hrvatske riječi: *dzora* (i *zora*).

¹⁷ Naglaske ne ćemo bilježiti, jer njihova prilagodba nije predmetom ovoga rada. Radi ušteđenja prostora *model* ne ćemo bilježiti kraticom (*tal.*), osim ako ga ne uspoređujemo s drugim mogućim etimonima. Kraticom ćemo bilježiti oblike koji pripadaju starotalijanskom (*st.tal.*), tj. arhaičnom jeziku (*arh.tal.*), mletačkom (*mlet.*) odnosno venetskom (*ven.*), toskanskom ili starotokanskom dijalektu (*tosk.* ili *st.tosk.*) te današnjem standardnotalijanskom (*stnd.tal.*) izričaju u usporedbi s drugim spomenutim provenijencijama. Takve ćemo oblike bilježiti kraticama naznačenim u zagradama. Dodatno ćemo bilježiti i latinske oblike, i to kraticom *lat.* (te *srlat*, *nlat*, *vlat*.)

/o/ > /o/: opozione > opozici(j)on
/i/ > /i/: inventario > inventari(j)o
/u/ > /u/: tribunale > tribunal
/b/ > /b/: benefizio > benefici(j)o
/c/ > /c/: opozione > opozici(j)on
/tʃ/ > /č/: cento > čento
/d/ > /d/: disposizione > dispozici(j)on
/dʒ/ > /dž/: giornata > džornata¹⁸
/f/ > /f/: foglia > folja
/g/ > /g/: vigore > vigor
/k/ > /k/: conto > konat
/l/ > /l/: lasso > laso
/lʝ/ > /lj/: miglioramento > meljoramenat
/n/ > /n/: nota > nota
/nʝ/ > /nj/: degnarsi > denjat(i) se
/p/ > /p/: pertinenza > pertinenca
/r/ > /r/: ratta > rata
/s/ > /s/: satisfazione > satisfaci(j)on
/ʃ/ > /š/: discendente > dešendenat
/t/ > /t/: testatore > testatur
/v/ > /v/: valore > valor
/z/ > /z/: rosetta > rozeta.

Poseban osvrt zasluŕuje transfonemizacija talijanskoga fonema /dz/. Dok je u hrvatskome standardnom jeziku pod utjecajem ortografije on zamijenjen glasovima /z/, /c/ ili /ž/¹⁹, u dubrovačkome govoru moŕe ostati nepromijenjen, jer dubrovački glas /dz/ prepoznaje kao fonem: *mezzanino* > *medzan*²⁰.

Riječi koje su u dubrovački govor ušle u latinskom ili starotalijanskom obliku promatramo u odlomku o nultoj tranfonemizaciji, jer one, za razliku od svojih *razvijenijih* oblika u današnjem ili novijem talijanskom jeziku, nisu doŕivjele glasovnih promjena.²¹

¹⁸ Valja napomenuti da dubrovački govor ne poznaje opoziciju /d/ : /dž/. Umjesto ta dva fonema u dubrovačkom postoji samo jedan, i to bliŕi fonemu /dž/. Zato smo se odlučili za grafem *dž*.

¹⁹ Na primjer: *gazzeta* > *gazeta*, *bronzio* > *bronca*, *razza* > *raŕa* (Soćanac 2004:114).

²⁰ V. bilješku 15. U današnjem se govornom jeziku redovito ćuje talijanizam [*medzanin*].

²¹ Tako ne ćemo postupati s posuđenicama mletačkoga podrijetla, ŕto znaći da ćemo ih pro-

Takav je tipični dalmatski dubrovčanizam *delektati* (lat. *delectari*, tal. *diletta-re*), u oporukama doslovno *uzdelektati*, te imenica latinskoga podrijetla *advokat* (lat. *advocatus*, tal. *avvocato*), u kojima se arhaičnost iščitava iz skupine *-kt-*, odnosno *-dv*. Osim navedenih u Držića imamo i oblik *doktur*, dok su oporuke potvrdile istu promjenu i u imenici *protektur*. Taj element arhaičnosti najščeće ukazuje na učeni status riječi.

Djelomična ili kompromisna transfonemizacija, tj. zamjenjivanje stranih fonema odgovarajućim fonemima jezika primatelja čiji opis samo djelomično odgovara opisu fonema modela, ogleđa se u zamjenjivanju talijanskih otvorenih samoglasnika /ɛ/ i /ɔ/ hrvatskim zatvorenijim ekvivalentima:

/ɛ/ > /e/: *scaldaletto* > *skandalet*

/ɔ/ > /o/: *camiciola* > *kamidolica*.

Degeminacija konsonanata također predstavlja kompromisnu transfonemizaciju (ukoliko se ne promatra samo kao grafijska prilagodba). U dubrovački su govor najvjerojatnije preuzimani već degeminirani konsonanti, budući da venetski dijalekt, za razliku od standardnoga talijanskog jezika, poznaje samo takve konsonante: /bb/ > /b/: *pubblico* > *publik*, /tts/ > /c/: *polizza* > *polica*, /ff/ > /f/: *affermare* > *afirmati*, /gg/ > /g/: *aggravato* > *agravan*, /kk/ > /k/: *sopraccarta* > *soprakarta*, /ll/ > /l/: *annullare* > *anulati*, /mm/ > /m/: *amministrare* > *aministrati*, /nn/ > /n/: *annullare* > *anulati*, /pp/ > /p/: *tappeto* > *tapit*, /rr/ > /r/: *terreno* > *terin*, /ss/ > /s/: *possesto* > *poses*, /tt/ > /t/: *attinenza* > *atinenca*, /vv/ > /v/: *avanzare* > *avancati*.

O **slobodnoj transfonemizaciji** govorimo kada fonemi nemaju ni djelomične artikulatorne ekvivalente, pa se zamjenjuju sasvim slobodno. Ta se adaptacija zasniva na ortografiji ili na nekom izvanlingvističkom činitelju (Muljačić 1972:73).

Naša je građa potvrdila promjene koje zahvaćaju talijanske dvoglase. Oni se u dubrovačkome govoru redistribuiraju na dva sloga. Refleks talijanskih dvoglasa s početnim članom *i* u hrvatskome izgovoru rezultira dodavanjem polusamoglasnika *j*, što se i ortografski bilježi slovom (*j*)²²:

/ja/ > /(j)a, i(j)a/: *biancaria* > **b(j)ankari(j)a**, *biancaria* (*ven.*) > **b(j)ankari(j)a**, *renunziare* (*arh.*) > **renunci(j)avati**, *parrocchia* > **paroki(j)a**, *patientia* (*lat.*) > **pacijenci(j)a**²³

matrati u okviru transfonemiziranih elemenata (iako bi po stupnju promjene često mogle pripasti i ovoj skupini).

²² On postoji i u talijanskome izgovoru, ali se ne bilježi. Kako se zapisivač oporuka vodio talijanskom pravopisnom normom, zapravo nam nije moguće doznati je li riječ o dvoglasu ili nije. Zato su sljedeći primjeri temeljeni na pretpostavci.

²³ Iako je iz literature (Sočanac 2004:337), a i danas u Dubrovniku, poznatiji oblik *pacijenca*, oporuke su potvrdile navedeni oblik *paci(j)enci(j)a*. Riječ se pojavljuje samo jednom, ali tada

/je/ > /i(j)e/: *canciliere* > *kančili(j)er*; *kandili(j)er*, *alienare* > *ali(j)enati*

/je/ > /i/: *barbiere* > *barbir*

/je/ > /e/: *canciliere* > *kandejer*²⁴, *bicchiere* > *bičerić*²⁵

/jo/ > /jo/i(j)o/: *piovano* > *p(j)ovan*, *esecuzione* > *ezekuci(j)on*, *oposizione* > *opozici(j)on*, *disposizione* > *dispozici(j)on*, *ordinazione* > *ordinaci(j)on*, *pretenzione* > *pretenci(j)on*, *condizione* > *kondici(j)on*, *satisfazione* (arh.) > *satisfaci(j)on*, *inventario* > *inventari(j)o*, *matrimonio* > *matrimoni(j)o*, *rosario* > *rozari(j)o*, *purgatorio* > *purgatori(j)o*, *anniversario* > *aniversari(j)o*, *benefizio* > *benefici(j)o*

/wa/ > /va/: *quadro* > *kvadar*

/wi/ > /vi/: *seguitare* > *segvitat*

/wo/ > /u/: *scuola* > *skula*.

Oblik *paci(j)enci(j)a* poznat je i Držiću, a Rešetar ga pribraja ostalim oblicima koji u *novijem* talijanskom jeziku završavaju na *-a* (npr. *pazienza*), dok dubrovački čuva *starinu* po latinskom, odnosno starotoskanskome uzoru: *injoranci(j)a* (st. tosk. *ignoranzia*), *ličenci(j)a* (st. tosk. *licenzia*). Držić ima i refleks *-ione* > *-i(j)on* kod imenica ženskoga roda na *-ione*: *devoci(j)on* (*devozione*).

Refleks talijanskoga finalnog *-io* u dubrovačko *-i(j)o* redovita mu je pojava: *fastidi(j)o* (*fastidio*), *ofici(j)o* (*offizio*) itd.

Ostale fonološke promjene nisu ishod nepodudarnosti fonoloških sustava, tj. fonološke prilagodbe, već nastaju iz drugih razloga.

Ostale samoglasničke promjene

Samoglasnik /a/ reflektira se kao /o/ u riječima: *ramino* > *rom(i)jenča*²⁶, *camino* > *komin*, *pallazzo* > *polača*. Prijelaz /a/ u /o/ u nenaglašenom slogu

je jasno ispisana, u oporuci, tj. neprilagođenom grafijom i doslovno: *pazienziu*. Bilježi je i Držić. Oblik *paci(j)enca* u oporukama nije zasnvedočen.

²⁴ U oporukama je jednom potvrđen i oblik *kandejer*, iako Sočanac (2004:305) bilježi samo *kandili(j)er*. Svakako nije pogrešno pročitano iz rukopisa (jer je riječ ispisana vrlo jasno), ostaje samo vjerojatnost pogrešno zapisane riječi. O tome ne možemo više zaključiti ni iz čestotnosti pojavljivanja drugih dvaju oblika, jer su i potvrđeni samo dvaput (*kančili(j)er*), odnosno jedanput (*kandili(j)er*).

²⁵ Vjerojatno pogrešno zapisana imenica *bičerin* koja i danas živi u dubrovačkom govoru. Budući da ne promatramo sufiksne promjene, navodimo je u ovom obliku.

²⁶ Luka Zore kaže da postanje imenice *rom(i)jenča* ('mjedeni sud') nije sasvim jasno. Po njemu, ona je nastala najvjerojatnije od talijanske imenice *rame* 'mjed' koja je negdje u Italiji

Rešetar (1933:225) tumači općeslavenskom značajkom u odnosu prema najstarijim posuđenicama: u Držića je potvrđena ista promjena (kopun < cappone), a tako i u Mikalje (orsan < arsenale).

Oblik iz oporuka, u kojemu **samoglasniku /a/** odgovara **replika /e/**, *demaskin (damaschino)*²⁷ u Držića je zabilježen inačicom *demaškin*.

U nastavku *-ale* primarni se samoglasnik *a* više ne vidi jer je preživio promjene ovim slijedom: sufixs *-ale* izgubio je finalno *e* te postao *-al*; tada je finalno *l* prešlo u *o*, a na kraju je samoglasničkim sažimanjem *ao* postalo *o* (*-ale* > *-al* > *-ao* > *-o*): tal. *missale* > hrv. *misal* > *misao* > *miso*.

U naglašenom položaju ponekad prelazi **/a/** u **/i/**: *frataglia* > *fratilja*²⁸. Isto načelo slijedi i Držić: *asisin (assassino)*, ali navodi i obratne *pravilnije* oblike *asasin*, *asašin* i *ašašin*.

U oporukama je potvrđen tipičan dubrovačanizam *otar (altare)*, nastao prijelazom početnoga *a* > *o* i promjenom konsonanta *l* > *o* na granici sloga.

Samoglasnik /o/ često prelazi u **/u/**, što je opća značajka primorskih govora: *nepote* (lat.i pučko tal.) > *neput*, *nepotia** > *nepuća*²⁹, *dogana* > *duganja*, *domna* (lat.) > *dumna*³⁰, *don* > *dum*, *scodela*, (ven.) > *skudjela*, *ora* > *ura*, *correre* > *kuriti*, *compagnia* > *kumpanja*, *particolare* > *partikularo*, *scapolare* > *skapulati*. Posuđenica *cottolo* (ven.) > *kotula* ('suknja', ž.r.) doživjela je tijekom prilagodbe promjenu roda.

Dalmatske oblike *neput*, *nepuća* i *dumna* zasljedio je i Držićev izričaj, kao i mnoge primjere s replikom **/u/** (*argument* < *argomento*, *bunaca* < mlet. *bonazza*, *gučula* < *gocciola*, *kumpanija* < *compagnia*), a tako i Mikalja (*babuin* < *baboino*, *gulaf* < *golfo*, *gundula* < *gondola*, *melun* < *melone* itd., te danas poznati dubrovčanizam *pupa* < *polpa*).

U oporukama je spomenuta replika redovita u nastavku: **-ore** > **-ur**: *esecutore* > *ezeukur*, *procuratore* > *prokuratur*, *conservatore* > *konzervatur*, *testatore* > *testatur*, *creditore* > *kreditur*, *predicatore* > *predikatur*, a iznimno rijetka u

mogla dati oblik *ramenza**, no to nije potvrđeno. Može biti i od eventualnoga srlat. oblika *aeramentia**, no ni taj nije potvrđen (Zore 1895). Rešetar (1933:217) etimonom smatra nlat. *ramentia**, dok Sočanac (2004:118) izvodi oblik *rominčica* od tal. *ramino*, čemu smo se i mi priklonili.

²⁷ Dok Skok (I:378) spominje navedeni oblik u obradi pojavnice *damaskija*, Rešetar tvrdi da ta dva oblika nisu ni u kakvoj vezi (1933:225).

²⁸ U oporuci iz 1603. jednom je potvrđen oblik *fratilja*, dok za oblik *fratalja* nemamo ni jednu potvrdu.

²⁹ Rešetar (1933:217) oblike *neput* i *nepuća* smatra dalmatskim.

³⁰ Skupina *-mn-* u *dumna* svjedoči o dalmatskom podrijetlu, prema kojem lat. *domina* > nlat. *domna* > dbk. *dumna* (Rešetar 1933:216–217). Standardni talijanski oblik glasi *donna*.

nastavku **-one** > **-un**³¹: *cassone* > *kašun* nasuprot novijim oblicima *intenci(j)on*, *koncepti(j)on*, *dikjaraci(j)on*, *pretenci(j)on*, *kondici(j)on*, *satisfaci(j)on*, *ezekuci(j)on*, *ordinaci(j)on*, *dispozici(j)on*, *opozici(j)on*, *administraci(j)on*. Ti primjeri potvrđuju načelo prilagodbe kojim imenice ženskoga roda na *-one* zadržavaju isti rod ulazeći među naše ženske osnove na *i*, zadržavajući *o* iz nastavka (Rešetar 1933:227). U Držića je brojnošću primjera potvrđena redovitost pojave (*balun* < *ballone*, *bokun* < *boccone*, *inventur* < *inventore* itd.).

Samoglasnik /u/ rijetko prelazi u druge glasove. Jedini primjer, *pontual* (std.tal. *puntual*), tumačimo preuzimanjem mletačkoga modela.³²

Replike talijanskoga **samoglasnika /e/** mogu se dovesti u vezu sa sekundarnim *jatom*. Taj je samoglasnik ostvaren replikom /ije/je/ u sljedećim primjerima: *scodela* (ven.) > *skudjela*, *paramentum* (lat.) > *paramijenta*, *mentovare* > *mjentovati*.

U oporukama je potvrđen i prijelaz /e/ > /i/: *spezier* ili *specier* (mlet.) > *spičar*, *reale* > *rial* (*novac*), *terreno* > *terin*³³, *tappeto* > *tapit*, *cancelliere* (mlet. *cancelier*) > *kandili(j)er*, *kančili(j)er*, a isto načelo slijedi i Mikalja: *madere* > *madiri*, *lenzuolo* > *lincuo*, *tapeto* > *tapit*. Osim spomenutog oblika *kandili(j)er* Držić ima i druge (*furisti(j)er* < *forestiere* itd.).

Prijelaz /e/ > /a/ u osnovi riječi tumačimo mletačkim modelom: *camera* > *kamara*, kao i u sufiksnoj promjeni **-eria** > **-ari(j)a**: *biancheria* > *bjankari(j)a* (ali: *cancelleria* > *kančili(j)eri(j)a*, *kandili(j)eri(j)a*). Isto bilježi i Držić u primjerima *kamara*; *barbari(j)a*, *galantari(j)a*, *mrčari(j)a* (ven. *merzaria*), *poltronari(j)a*.

Samoglasnik /i/ često se reflektira kao /e/: *vicario* > *vekar*³⁴, *canciliere* > *kandējer*, *miglioramento* > *meljoram(en)a*t, *dichiarare* > *dekjaravati*.

³¹ U talijanskome jeziku otvoreno *o* postoji samo pod naglaskom, dok se *o* u nenaglašenom slogu uvijek izgovara zatvoreno. Kako hrvatski jezik poznaje samo jedan fonem *o*, razumljivo je da Dubrovčani talijansko zatvoreno *o* (bilo pod naglaskom ili ne) prepoznaju kao *u*.

³² Potvrđuje isto i Rešetar (1933:122): *ponat* < *ponto*; *ponta* < *ponta*.

³³ Jedom potvrđen oblik *terin* zahtijeva objašnjenje. Pretpostavimo li da se ne radi o pogrešno zapisanoj riječi, refleks *i* umjesto *e* (kako ja danas u dbk. govoru i u std. jeziku – *teren*) možemo objasniti činjenicom da se u talijanskome jeziku na tom mjestu nalazi zatvoreno *e* /e/ koje u hrvatskome ne postoji, pa su ga Dubrovčani radije reproducirali *s i*. Toj pretpostavci u prilog ide i drugi sličan primjer: talijanizam *tappeto*, sa zatvorenim *e* /e/, u dbk. govoru također daje oblik *tapit* (do danas), dok drugi hrvatski govori imaju *tapet*, tj. /e/ reproduciraju glasom *e*.

³⁴ Refleks *i* > *e* u jednom potvrđenom obliku *vekar* nije sasvim jasan. Oporuke ne sadrže ni očekivani oblik *vikar*, pa tako o vjerodostojnosti zapisa ne možemo više zaključiti ni po čestotnosti pojavljivanja jednoga, odnosno drugoga oblika. Talijanski i latinski oblici sadrže glas *i*

Ta je pojava prisutna i u prefiksima: **ri-** > **re-**: *rispettare* > *respetat* i **dis-** > **des-**: *discendente* > *dešendenat*, a objašnjavamo je mletačkim modelom. Istim načelom prilagodbe nastali su i Držićevi primjeri (*rebelati* < mlet. *rebelar**).

U imenici *rom(i)jenča* < *ramino* samoglasnik /i/ u replici ima slijed (*i*)*je*, što se može promatrati u svjetlu sekundarnoga refleksa *jata* u posuđenicama.

Samo je Držićev jezik potvrdio da samoglasnik /i/ u nastavku *-ir* jednom prelazi u /ije/ (*li(j)er* < *lirio*), dok mu je obratna pojava češća, kao i u Mikalje (*kančelir* < *cancelliere*, *naukir* od *nauki(j)er* < *nochiero*), i u oporukama (*barbir* < *barbiere*).

Umetanje samoglasnika

Nepostojano /a/ javlja se samo u imeničkim nastavcima u kojima je tijekom morfološke adaptacije talijanskih imenica muškoga roda došlo do gubljenja nastavka *-o* ili *-e*. Najčešće se to događa preostaloj suglasničkoj skupini *-nt-*:

conto > *konat*, *testamento* > *testamenat*, *ponto* (mlet.) > *ponat*, *sacramentum* (lat.) > *sakramenat*, *paramentum* (lat.) > *paramenat*, *incanto* > *inkanat*, *testamento* > *testamenat*, *discendente* > *dešendenat*, *miglioramento* > *meljoramenat*, a rjeđe skupinama *-ns-* i *-dr-*: *censo* > *čenas*, *quadro* > *kvađar*. Navedenoj skupini pripada i dubrovčanizam dalmatskoga podrijetla *afikat* < lat. *affictum** ili *ad fictum* koji bilježi i Držićev korpus. Mikalja je također prihvatio dubrovački model (*činabar* < *cinabro*, *frešak* < *fresco*).

Gubljenje samoglasnika

U procesu morfološke adaptacije nekada dolazi do gubljenja finalnoga *-o* ili *-e*, npr. *stato* > *stat*, *escuzione* > *ezekuci(j)on*.³⁵ Rjeđe je gubljenje samoglasnika u inicijalnom ili medijalnom položaju: *accordare* > *kordati*, *elemosina* > *lemozina*, *ammenda* > *menda*, te u toponimu *Annunciata* (> *Nunci(j)ata*) > *Lunci(j)ata* gdje je prisutna i disimilacija suglasnika (*n* > *l*). Oblik *Lunci(j)ata* je i Držićevoj građi.

Suglasničke promjene

U našoj su građi potvrđeni sljedeći primjeri:

/ts/ > /č/: *spezier* ili *specier* /*specjer*/ (oba ven.) > *spičar*³⁶, *cazzuola* > *kačulčić*

(*vicario*; *vicarius*), no latinski je oblik nastao od lat. *vicis* koji je pak u talijanskome dao *vece*, gdje se, dakle, ostvario refleks *i* > *e*, kao i u našem slučaju.

³⁵ To je redovita pojava pa nećemo navoditi sve primjere.

³⁶ Taj se oblik izvodi iz mlet. *spicier* /*spiejer*/ (Sočanac 2004:352) ili iz mlet. *spazier* (tosk. *speziale*) (Rešetar 1933:219), gdje je vidljiva promjena *-cier* > *-čar*. Dodali bismo kako je oblik *spičar* možebitno nastao i analogijom na dubrovačku imenicu *spičarija* (< mlet. *spicieria*). Toj

/tʃ/ > /c/, /dž/: *cacciare* > *kacavati*, *camiciola* > *kamidžolica*, *cancelliere* (mlet. *cancelier*, *canzelier*³⁷) > *kandžejer*, *kandžili(j)er*

/d/ > /dž/: *spendere* > *spendžati*, *scoder* (ven.) > *skodžati*, *possedere* > *posedžati*

/dʒ/ > /j/, /ž/: *litigio* > *litij*, *cugina* > *kužina*, *valigia* > *valižica*³⁸,

/k/ > /g/: *assicurare* > *siguravati*

/kj/ > /ć/: *bicchierino* > *bićerić*³⁹

/l/ > /n/, /j/: *scaldaletto* > *scandalet*, *cancelier* (mlet.) > *kandžejer*

/n/ > /nj/: *dispongo* (1.sg.prez. od *disporre*) > *disponjat*⁴⁰, (adj. *nedisponjan*), *attengo* (1.sg.prez. od *attenere*) > *atenjat*, *mantengo* (1.sg.prez. od *mantenere*) > *mantenjat*; *dogana* > *duganja*⁴¹

/p/ > /b/: *doppiere* > *dublijer*⁴²

/s/ > /š/, /ž/: *effetuisco* > *efetuiškati*, *instituisco* (arh.) > *instituiškati*, *casson(e)* > *kašun*, *cassetta* > *kašeta*, *calesse* (ven.) > *kalež*

/t/ > /d/: *tutore* > *todur*

/t/ > /č/: (lat.) *nepotia** > *nepuča*⁴³.

S obzirom na veliku sličnost talijanskoga i hrvatskoga fonološkoga sustava suglasničke adaptacije nisu brojne. No, broj potvrđenih primjera u kojima do njih dolazi dovoljan je za opis redovitosti tih promjena.

Prijelaz dentala /ts/ u palatal /č/ nalazimo u dvama primjerima (*spičar*, *kačulić*), kao i Mikalja (*spičari(j)a* i *marac*⁴⁴ < *marzo*) i Držić (*spičar*, *peča* <

pretpostavci u prilog može ići i činjenica da je mlet. *spicier* dao u dubrovačkom i varijantu *špicijer* (Sočanac 2004:352).

³⁷ Dakako, možebitna je i promjena /z/ > /dž/ koju ne ćemo dalje posebno promatrati.

³⁸ To objašnjavam mletačkim modelom (*valisa*).

³⁹ Vjerojatno krivo zapisana dubrovačka imenica *bićerin* koja i danas živi u dubrovačkom govoru. Budući da ovdje ne promatramo sufiksalne promjene, navodimo je u ovom obliku.

⁴⁰ Skok (III:7) dubrovački sufiks *ponjat*, *-am* navodi kao zasebnu pojavnicu. Obrazlaže time što sve u našoj glagolskoj kategoriji na *-ati* i *s nj* mjesto lat. *n* jesu dalmatoromanski oblici prema 1. sg. prez. na otvoreno *io* (vlat. *ponio*, prema *tegno* < *teneo*, *rimagno* < *remaneo*).

⁴¹ U oporukama navedena je imenica *zasvjedočena* više puta sa značenjem 'dućan', što potvrđuje i Skok (I:451–452), dovodeći taj oblik u vezu s hrvatskim oblikom *dućan* i dubrovačkim *divona* ('carina'). Etimologiju objašnjava perzijskim, odnosno arapskim oblikom *diwān* ('registar').

⁴² U nedostatku boljšega primjera naveli smo taj (kao i Sočanac 2004:125–126). No, najtočnije postanje oblika *dublijer* Skok (I:458–459) objašnjava refleksom skupine *pl* > *bl* iz lat. oblika *duplerius* u dubr. oblik *dublijer*, zaključujući da *duplir*, *dublijer* s očuvanim *pl* potječu ili iz dalmatoromanskoga ili iz srlat. *duplerius*.

⁴³ Taj je dubrovački oblik dalmatskoga, odnosno latinskoga podrijetla već dobro poznat u srodnoj literaturi (među ostalima obrađuje ga i Rešetar 1933:217).

⁴⁴ Uz taj oblik bilježi i inačicu *marac*.

pezza, puč < *pozzo*). Obrnuti slučaj, nastao vjerojatno pod utjecajem ortografije, bilježimo jednom (/tʃ/ > /c/: *kacavati*)⁴⁵, slično i Mikalja: *cimbal* za *cebalo*.

Palatal /tʃ/ ima i zvučnu repliku /dž/, zabilježenu u oporukama u oblicima *kandžejer*, odnosno *kandžili(j)er*, a slično je i u Držića (*kandžili(j)er* te deminutivni oblik *kandžo*⁴⁶), dok u Mikalje nalazimo prilagođenice *medižina* (*medicina*) i *feniža* (*fenice*) u kojima je prisutna promjena /tʃ/ > /ž/.

Oporuke su potvrdile suglasnik /ž/ i kao repliku talijanskoga /s/: *kalež* < (mlet. *calesse*).

Iz literature znamo da je promjena dentala /d/ u /dž/, pogotovo u glagolima koji u talijanskome završavaju na *-ere*, tipična za dubrovački govor. Neki autori to pripisuju palatalizaciji, a drugi obliku *modela*, tj. 1. licu množine (*spendiamo*), pri kojem bi glas /dʒ/ nastao od /dj/ (Musić, usp. Rešetar, *prema* Sočanac 2004:127). U našoj se građi ta promjena ogleda u dubrovčanizmu *skodžati*⁴⁷ koji bilježi i Mikalja, a Držić uz taj ima i druge primjere: *provedžati* (*provvedere*), *reprendžati* (*riprendere*), *ofendžati* (*offendere*), *pretendžati* (*pretendere*). Mikalja u *Blagu* bilježi i dubrovački leksem *karidža* (*cariasia*), kojim se potvrđuje zamjena talijanskoga /z/ glasom /dž/.

Prijelaz palatala /dʒ/ u /ž/ bilježimo dvaput (*kužina, valizica*). U Držićevu je izričaju potvrđen u glagolima na *-ižati* (*martorižati* < mlet. *martorizar*, star.tosk. *martorizzare*) i u nekim imenicama (*Žudio* < tosk. *Giudeo*, smlet. *Zudio*; ‘Židov’).

Promjena /dʒ/ > /g/ ili /tʃ/ nije potvrđena nijednom. Izdvajamo primjer prijelaza /dʒ/ > /j/ u riječi *litigio* > *litij*, ‘svađa’, na koji do sada nismo naišli u srodnoj literaturi, a možemo ga pripisati utjecaju čakavštine.

Dok naša građa nije naišla na primjere obezvučenja suglasnika (/d/ > /t/ ili /g/ > /k/), Mikalja to načelo jasno slijedi: *patrun* (*padrone*), hapaksi *krata* (*grata*), *kratikula* (*graticola*) te *tropic* (*hidropico*) za ‘čovjeka koji ima vodenu bolest’.

Sonorizacija je u našoj građi potvrđena jednom (/t/ > /d/: *todur*), a sličan primjer (*tudur*), uz *kumid* (*comito*), navodi i Mikalja. Više primjera ima Držić: *crepadura* (mlet. *crepaura* < *crepadura**, tosk. *crepatura*), itd.

⁴⁵ U talijanskom je jeziku prisutna obratna pojava: /s/ > /c/, (npr. *lpenso* / > *lpenco*), o čemu je više pisao Tekavčić (1963:99–114).

⁴⁶ U *Blagu* taj leksem glasi *kančelir*, što je vjerojatno preuzeto iz dalmatinske literature (ukazuje na to dočetak *-ir*).

⁴⁷ Starije i mlađe dubrovačko stanje razlikuje se i u prilagodbi toga glagola, gdje dubrovački pisci pišu *skodati*, a Mikalja i dubrovački govor novijega vremena ima *skodžati* (Gabrić-Bagarić).

Tipičnu dubrovačku promjenu /k/ > /g/ u primjeru *siguravati* (*assicurare*) objašnjavamo mletačkim utjecajem, kao i prijelaz suglasničke skupine /kj/ u glas /ć/ (*bićerić*).

Netipična je promjena /l/ > /n/ u primjeru *scaldaletto* > *skandalet*. Ta se dva glasa izmjenjuju i u *Blagu* gdje Mikalja prema arhaičnom talijanskom *calonico* ima uputnice *kalonik* i *kanonik*, te obratno, prema *canonico* u talijanskome stupcu bilježi kao hrvatsku riječ *kalonik* i izvedenicu *kalonicat*.

Refleks /l/ > /j/ potvrđen je u imenici *kandējer* (mlet. *cancelier*)⁴⁸, dok prijelaze /l/ > /lj/ te /l/ > /r/ i obratno /r/ > /l/ naša građa nije potvrdila nijednom.

Dental /n/ prelazi u /nj/ u glagolima *disponjat*, *mantenjat*, *atenjat* te u imenici *duganja*. Isto u Držića (*desponjati* < st. tosk. *disponere*), što Rešetar objašnjava mletačkim modelom gdje takvi oblici glase: (*inter*)*tegno*, (*con*)*vegno*, *mantegno*, pa tako i infinitiv na *-gnir*, dok za glagole na *-njati* (*desponjati*) ne daje jasno objašnjenje (Rešetar 1933:231–232). Skok na to pitanje ima precizniji odgovor (v. bilješku uz oblik *disponjat*). U Mikaljinu je *Blagu* promjena /n > nj/ potvrđena jednom, u imenici *origanj* (*origano*).

Prijelaz sibilanta /s/ u /š/ redovit je u glagolskim talijanizmima tvorenim od prezentske osnove s infiksom *-isc-* (*efetuiškati*, *instituiškati*)⁴⁹ te u imenicama *kašun* i *kašeta*, a Držić ga može bitno potvrđuje u poznatom dubrovčanizmu *prješa* (danas *preša*) po mlet. i tosk. *pressa*, odnosno starotoskanskom *prescia*⁵⁰. Mikalja slijedi isto načelo prilagodbe: *kaštio* (*castello*), *meštar* (*maestro*) itd.

U dubrovčanizmu *nepuča* (lat. *nepotia*), zapisanom i u Držićevu opusu, glas /t/ ostvaren je replikom /tʃ/.

Ostale promjene

Prijelaz /l/ u /o/ promatramo posebno. U talijanskim posuđenicama sa završetkom *-ale*, *-ile* (ili latinskim na *-ulus*) te *-elo*, nakon ispadanja glasa *-e* (ili sufiksa *us*) te *-o*, završno se *-l* vokalizira: *manipulus* (lat.) > *manipuo*, *missale* > *miso* (nastao dodatnom kontarkcijom *-ao* > *-o*), *abile* (*adj.*) > *abio*, *corporale*

⁴⁸ Etimonom smo u tom slučaju smatrali mletački oblik *cancelier*, jer je on (uz mlet. *cancelier*) vjerojatniji od toskanskoga *cancelliere* (u slučaju kojeg bi se moralo govoriti o promjeni *ll* > *l* > *j*).

⁴⁹ Prezentska osnova s infiksom *-isc-* (koja tvori sva lica osim 1. i 2. pl.) prodrila je u infinitivni oblik i u nekim talijanskim dijalektima, kao npr. u Kalabriji gdje onda takvi infinitivi glase: *tradiscere*, *guariscere* (nasuprot stnd.tal. *tradire*, *guarire*, u 1.sg.prez. *guarisco*, *tradisco*); v. Marcato i Ursini 1998:231.

⁵⁰ Ukoliko je preuzet baš taj najstariji toskanski oblik, zapravo i ne možemo govoriti o ikakvoj promjeni.

> *korporao*, *arcangelo* > *arhandeo*. Toj bismo skupini mogli pridodati i dubrovačku imenicu *bario* < *barile*, gdje se završno *-l* također vokaliziralo, no drukčijim načelom. Nominativ *bario* rezultat je fonološke promjene genitiva jednine *barjela*: (Gjd.) *barjela* > (Njd) *barjel* > *barjeo* > *bario*. Isti dubrovački tip prilagodbe poštuje i Mikalja (*bacio* < *bacile*, *karčofao* < *carciofallo*⁵¹), ali navodi i oblike bez promjene finalnoga *-l*: *bačil* (*bacile*), *cimbal* (*cembalo*).

6. Zaključak

Fonološka je adaptacija talijanizama u dubrovačkom govoru zapravo minimalna. Tomu je pridonijela sličnost talijanskoga i hrvatskoga fonološkog sustava i starost dubrovačkih talijanizama koji su se *stigli* već do 17. stoljeća potpuno adaptirati. Kažemo *potpuno*, jer u većini slučajeva ni do danas nije došlo do većih, odnosno daljnjih promjena. Ističe se veliki broj *starina* ili dalmatskih riječi koje čuvaju arhaičnost (*neput*, *nepuća*, *dumna*, *dubli(j)er*, *afikat*, *paci(j)enci(j)a*; *disponjat(i)*, *uzdelektat(i)*), kao i mletačkih elemenata karakterističnih za dubrovačko područje (*spičar*, *skudjela*, *kotula*, *bjankari(j)a*, *ponat*, *skođat(i)*, *respetat(i)*, *atenjat(i)* itd.), što potvrđuje pretpostavku da su pučani preuzimali talijanski jezik putem mletačkoga dijalekta.

Kako Držićevi likovi progovaraju pučkim idiomom, njegov se dramski izričaj uvelike podudara s jezikom oporuka. Mikaljino je *Blago* nešto dalje od toga jezika, što objašnjavam činjenicom da se radi o prvom hrvatskom rječniku gdje je hrvatski polazni jezik, pa bi tuđice i prilagođenice trebale biti rijetke. No, kada je bilo nemoguće pronaći hrvatski ekvivalent, one su postajale jedini izbor. Zato u *Blagu* imamo dovoljan broj talijanizama kako bismo mogli pratiti dosljednost promjene, odnosno načelo prilagodbe, a ono se tek rijetko razilazi s modelom uspostavljenim u jeziku dubrovačkih oporuka.

Literatura:

Basso, Walter; Dino Durante 2000. *Nuovo dizionario veno-italiano etimologico – italiano veno con modi di dire e proverbi*, Villanova del Ghebbo (RO): edizioni CISCRA SpA.

BOJANIĆ, MIHAILO; RASTISLAVA TRIVUNAC 2002. *Rečnik dubrovačkog govora, Srpski dijalektološki zbornik XLIX*, Beograd: SANU – Institut za srpski jezik SANU.

⁵¹ U talijanskom stupcu Mikaljina rječnika naveden je taj oblik. Drugdje nije pronađen.

- BROZOVIĆ, DALIBOR 1991. Fonologija hrvatskog književnog jezika. Knjiga: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika: nacrti za gramatiku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus – HAZU. 379 – 452.
- BUDMANI, PERO 1883. Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. *Rad JAZU*, 65, Zagreb, 155 – 179.
- ČALE, FRANO 1978. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- DARDANO, MAURIZIO; PIETRO TRIFONE 1990. *La lingua italiana. Morfologia. Sintassi. Fonologia. Formazione delle parole. Lessico. Nozioni di linguistica e sociolinguistica*. Bologna: Zanichelli.
- DELLA BELLA, ARDELIO 1728. *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Venezia.
- DEANOVIĆ, MIRKO; JOSIP JERNEJ 1987. *Talijansko-hrvatski ili srpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- DEANOVIĆ, MIRKO; JOSIP JERNEJ 2001. *Hrvatsko ili srpsko-talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- FILIPOVIĆ, RUDOLF 1986. *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Školska knjiga.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. *Leksikograf Jakov Mikalja* (studija u rukopisu).
- JAMBREŠIĆ, ANDRIJA 1992. *Lexicon latinum*. Pretisak izdanja iz 1742. godine. Zagreb: Posebna izdanja Zavoda za hrvatski jezik.
- JIREČEK, KONSTANTIN 1959. Monumenta Ragusina. *Zbornik Konstantina Jirečeka*. Beograd: SAN. Posebna izdanja, knj. CCCXXVI., Odeljenje društvenih nauka, nova serija, knj. 33.
- KAŠIĆ, BARTOL 1990. *Hrvatsko-talijanski rječnik: s konverzacijskim priručnikom*. Priredio Vladimir Horvat. Pretisak izdanja iz 1599. godine. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Zavod za jezik IFF.
- KATIČIĆ, RADOSLAV 1992. *Novi jezikoslovni ogleđi*. Zagreb: Školska knjiga.
- LAZNIBAT, VELIMIR 1996. *Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću (na osnovi arhivskih spisa)*. Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- LOVRIĆ-JOVIĆ, IVANA 2001. Pristup genezi dubrovačkoga govora s leksičkoga stajališta. *Drugi hrvatski slavistički kongres: zbornik radova, II*, Zagreb: HFD. 583–588.
- LOVRIĆ-JOVIĆ, IVANA 2004. Jezična analiza hrvatskih dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. stoljeća, magistarski rad u rukopisu.
- MARCATO, GIANNA; FLAVIA URSINI 1998. *Dialetti veneti. Grammatica e storia*. Padova: UNIPRESS.
- MELOTTI, FRANCO; ITALO SORDI 1988. *Dizionario italiano*. Milano: Redazione Lessicografica Rizzoli.
- MIKALJA, JAKOV 1649. –1651. *Blago jezika slovinskoga*. Loreto – Ancona

- MULJAČIĆ, ŽARKO 1962. Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji. *Rad JAZU*, knjiga XII, 237–380.
- MULJAČIĆ, ŽARKO 1972. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MULJAČIĆ, ŽARKO 2000. Jezična norma u suvremenoj Italiji (s osobitim osvrtom na status i budućnost talijanskih „dijalekata“). *Jezična norma i varijeteti: zbornik radova*. Zagreb – Rijeka: HDPL, 367–374.
- MUSIĆ, STJEPAN 1972. *Talijanizmi u severozapadnoj Boki kotorskoj*. Beograd: Filološki fakultet.
- PARČIĆ, DRAGUTIN 1995. *Rječnik hrvatsko-talijanski*. Pretisak izdanja iz 1901. Zagreb: ARTRESOR STUDIO.
- REŠETAR, MILAN 1933. Jezik Marina Držića. *Rad JAZU*, 248, Zagreb, 99–238.
- REŠETAR, MILAN 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. Beograd: SAN.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880. – 1976. I – XXIII. Zagreb: JAZU.
- SABATINI, FRANCESCO; VITTORIO COLETTI 1997. *Dizionario Italiano Sabatini Coletti*. Firenze: Giunti.
- SKOK, PETAR 1971.–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I – IV. Zagreb: JAZU.
- SOČANAC, LELIJA 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri: s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- STULLI, BERNARD 1989. Povijest Dubrovačke Republike. Časopis *Dubrovnik* (posebna izdanja), Dubrovnik – Zagreb.
- ŠETKA, JERONIM 1964. *Hrvatska kršćanska terminologija*. 2. dio: *Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla*. Makarska – Šibenik: Bogoslovna biblioteka.
- ŠULEK, BOGOSLAV 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Zagreb: Globus.
- TEKAVČIĆ, PAVAO 1963. Un problema della fonematica italiana: la variazione *s/ts*. *Studia Romanica et Anglica Zagrebiensia*, Zagreb, Filozofski fakultet.
- ZINGARELLI, NICOLA 1987. *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- ZORE, LUKA 1895. Dubrovačke tuđinke. *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*, XXVI, Beograd, 1–26.
- ŽEPIĆ, MISLAV 1941. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb.

Adattamento fonologico degli italianismi nei testamenti ragusei del 17. e 18. secolo

Sommario

Nel corso dei secoli la parlata ragusea ha subito molteplici influssi della lingua italiana. Siccome non è possibile sentire i parlanti della parlata ragusea remota, si è pensato di averne informazioni dai molti testamenti da loro scritti. Il materiale linguistico offerto da questi autentici testi è stato poi analizzato dal punto di vista dell'adattamento fonologico.

Ključne riječi: dubrovački govor, oporuka kao jezikoslovna građa, utjecaj talijanizama, fonološka adaptacija

Parole chiave: la parlata ragusea, il testamento come fonte linguistica, l'influsso degli italianismi, l'adattamento fonologico